

**ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАБОРОНИ КАТУВАННЯ:
ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ****STATE OBLIGATIONS STATE OBLIGATIONS ON THE PROHIBITION OF TORTURE:
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS PRACTICE**

Куксіна К.А., студентка V курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено дослідженню позитивних і негативних зобов'язань держави щодо заборони катування за статтею 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Зазначено основні правові позиції Європейського суду з прав людини щодо тлумачення поняття катування та його відмінність від нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Визначено сутність і класифікацію зобов'язань держави щодо заборони катування. Досліджено негативні зобов'язання держави щодо заборони катування, а саме утримання від дій, що можуть порушувати права людини. Відповідно, позитивні зобов'язання визначають потребу у вжитті заходів для забезпечення дотримання права людини, зокрема, щодо проведення ефективного розслідування. Наведено зміст і розмежування між порушеннями права на заборону катувань матеріального та процесуального характеру. Наголошено на необхідності дотримання стандартів ефективного досудового розслідування. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини щодо заборони катувань та відзначено, що основні порушення полягають у жорсткому поводженні працівників правоохоронних органів стосовно заявників, наявності неналежних умов тримання під вартою, ненаданні медичної допомоги ув'язненим та відсутності повноцінного досудового розслідування. Слід зазначити, що кількість справ, які надходять до Європейського суду з прав людини від України щороку зростає. Зазначено пілотне рішення у справі «Сукачов проти України», яким було встановлено недоліки системного характеру, повторюваність порушень матеріального та процесуального аспектів статті 3 Конвенції про захист прав та основоположних свобод. Наведено комплекс заходів, які необхідно вжити в Україні для дотримання права людини на заборону катувань, зокрема, вдосконалити національне законодавство у зазначеній сфері, впроваджувати європейські стандарти у діяльність правоохоронних органів та установ виконання покарань.

Ключові слова: Конвенція про захист прав і основоположних свобод, Європейський суд із прав людини, практика ЄСПЛ, позитивні та негативні зобов'язання держав, заборона катувань.

The article highlights the issue of the positive and negative obligations of the state to prohibit torture under Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. The main legal positions of the European Court of Human Rights on the interpretation of the concept of torture and its difference from inhuman or degrading treatment are indicated. The essence and classification of the state's obligations to prohibit torture are determined. The negative obligations of the state concerning the prohibition of torture, including refraining from actions that may violate human rights, are studied. In turn, the positive commitments determine the need to take measures to ensure respect for human rights, in particular to conduct an effective investigation. The content and distinction between violations of the right to prohibit torture of a material and procedural nature are given. The need to adhere to the standards of effective pre-trial investigation is emphasized. The case law of the European Court of Human Rights on the prohibition of torture is analyzed and it is noted that the main violations are ill-treatment of applicants by law enforcement officers, inadequate conditions of detention, failure to provide medical care to prisoners and lack of full pre-trial investigation. It should be noted that the number of cases received by the European Court of Human Rights from Ukraine is growing every year. The pilot decision in the case of *Sukachov v. Ukraine*, which identified systemic deficiencies, recurrence of violations of the substantive and procedural aspects of Article 3 of the Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms, is noted. A set of measures that need to be taken in Ukraine to ensure respect for human rights to prohibit torture, in particular, to improve national legislation, to implement European standards in the activities of law enforcement agencies and penitentiaries.

Key words: Convention for the Protection of Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, practice of the ECHR, positive and negative state's obligations, prohibition of torture.

Постановка проблеми. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) встановлює імперативну вимогу щодо абсолютної заборони катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд) свідчить про важливість дотримання державами зобов'язань щодо запобігання жорсткому поводженню з боку осіб, які здійснюють державну владу та необхідність проведення ретельного розслідування з цього приводу. Окрім того, актуальною залишається проблема неналежних умов тримання під вартою, відсутність надання адекватної медичної допомоги особам в установах виконання покарань. Усе це призводить до збільшення кількості поданих заяв до Суду як проти України, так і проти інших держав – членів Ради Європи, в яких заявники посилаються на порушення статті 3 Конвенції. На початку 2020 року Судом прийнято пілотне рішення у справі «Сукачов проти України», у якому було констатовано наявність структурного та повторюваного характеру проблем. Однак з огляду на статистику винесених рішень у справах проти України за 2020 рік, питання дотримання державою зобов'язань за статтею 3 Конвенції залишається відкритим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню зобов'язань держави в аспекті дотримання конвенційних вимог щодо заборони катування було присвячено чимало праць таких вітчизняних науковців, як В.Г. Буткевич, П.В. Пушкар, В.В. Касько, Т.І. Фулей, Н.М. Ахтирська, Д.І. Клепка, Ю.В. Щокін та ін.

Мета статті – визначити, у чому полягають позитивні та негативні зобов'язання держави за статтею 3 Конвенції; проаналізувати основні правові позиції Суду щодо цього; дослідити рішення Суду у справах проти України; виокремити основні порушення права на заборону катувань, встановлені Судом у справах проти України; визначити заходи, необхідні для дотримання зобов'язань держави в зазначеній сфері.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статей 2 та 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» рішення є обов'язковим для виконання Україною відповідно до статті 46 Конвенції. Суду застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [1].

Стаття 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року закріплює, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. [2] Зазначене положення має абсолютний характер та не передба-

час жодних відступів. При чому Конвенція розмежує такі види поведінки: катування, нелюдське і таке, що принижує гідність.

Одним із основоположних рішень, що розтлумачують досить стисле та лаконічне конвенційне положення щодо заборони катувань, було прийнято у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства». [3] Суд зазначив, що погане поводження має досягти певного мінімального рівня жорстокості, щоб підпадати під дію статті 3 Конвенції. Оцінка мінімального рівня жорстокості є відносною; вона залежить від усіх обставин справи, таких, як тривалість поведінки, його фізичний і психологічний вплив, а в деяких випадках стать, вік і стан здоров'я потерпілого. Конвенція, безумовно, забороняє катування і нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження або покарання, незалежно від способу поведінки потерпілого. Держава не може ухилитися від дотримання цієї заборони «навіть у разі війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації». Суд взяв до уваги відмінність, яку стаття 3 наводить між поняттями катування і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Відмінність визначається головним чином ступенем інтенсивності заподіяних страждань. Автори Конвенції ввели цю диференціацію з наміром показати, що катування є особливою формою навмисного нелюдського поводження, що викликає дуже серйозні страждання.

У справі «Селмуні проти Франції» [4] дії, на які скаржитися заявник, були спрямовані на те, щоб викликати в нього почуття страху та власної нікчемності, зрештою, щоб принизити його і, можливо, зламати фізично й морально. Суд постановив, що справа дає достатньо серйозних підстав для того, щоб зробити висновок про нелюдське і таке, що принижує людську гідність, поводження із затриманим. Було доведено, що заявник зазнавав систематичних і постійних знущань протягом періоду, коли його допитували, застосовуючи принцип динамічного тлумачення Конвенції, Суд визначив дії органів влади щодо заявника як катування за статтею 3 Конвенції.

Зазначимо, що негативні зобов'язання мають конвенційну природу, адже їх сутність викладена у статтях Конвенції (наприклад, стаття 3 ЄКПЛ: «нікого не може бути піддано катуванню...»). Зміст негативних зобов'язань передбачає наявність певної заборони і пасивний характер права, тобто утримання від певних дій, які можуть привести до порушення прав людини. Теорія позитивних зобов'язань держави набула свого розвитку завдяки практиці ЄСПЛ, зокрема, у застосуванні статті 3 ЄКПЛ, хоча такі зобов'язання впливають зі статті 1 Конвенції. Відповідно, природа позитивних обов'язків передбачає вдоволення до активних дій з боку держави щодо забезпечення виконання права, передбаченого Конвенцією. Вжиття заходів з метою захисту особи від порушень за статтею 3 ЄКПЛ може передбачати низку дій як матеріального, так і процесуального характеру [5, с. 33].

Буткевич В. зазначає, що у практиці Суду можна виявити констатацію недотримання негативних зобов'язань у трьох основних категоріях порушень матеріального характеру: 1) неналежне поводження правоохоронних органів навмисного характеру (під час арешту і після, під час допиту в поліції, фізичне і психологічне насильство стосовно осіб, які знаходяться під вартою, а саме: звалтування, каліцтва, переломи, насильницьке годування без потреб, одягання мішка на голову, позбавлення сну і т. п.); 2) неналежне поводження під час законних або незаконних дій посадових чи службових осіб держави (визнання, екстрадиція в країну, де заявником погрожує застосування дій, що порушують ст. 3; тілесні покарання, навмисне знищення майна, неповідомлення рідним місця тримання під вартою чи ув'язнення та ін.); 3) неналежне поводження як результат упущень чи бездіяльності посадових і службових

осіб держави (ненадання медичної допомоги, що призвело до тяжких наслідків, незвільнення ув'язненого через халатне ставлення до обов'язків, коли термін ув'язнення закінчився та ін.). Позитивні зобов'язання (процесуальна сторона порушень ст. 3 Конвенції) мають свої особливості, коли йдеться про: 1) зобов'язання про проведення ефективного розслідування викладених в заяві скарг; 2) зобов'язання держави з упередження, припинення і покарання за неналежне поводження з боку приватних осіб. [6, с. 850 - 851]

Зі свого боку, П.В. Пушкар поділяє позитивні зобов'язання на дві категорії: вимога, щоб правова система надавала захист від нападів з боку інших осіб і не тільки представників органів держави; процесуальні зобов'язання розслідувати ствердженні порушення ефективним чином (і як наслідок присуджувати відшкодування). Прикладами неналежного дотримання цього зобов'язання щодо розслідування є такі ситуації: 1) органи розслідування не беруть показання у правоохоронців, неналежним чином перевіряють записи щодо тримання особи під вартою, виклику лікарів тощо; 2) слідчі не намагаються отримати альтернативні медичні освідчення осіб (крім тих, що їм надаються начальниками осіб, які заподіювали катування, або самими цими особами); 3) слідство допускає затягування із медичним освідченням осіб, опитуванням свідків, встановленням обставин справ; 4) органи слідства беруть до уваги свідчення правоохоронців, як правдиві, так і навпаки, можуть почати кримінальне переслідування стосовно потерпілих осіб [7, с. 96–97].

Д.І. Клепка наголошує на тому, що стандартами ефективного досудового розслідування є: незалежність органів досудового розслідування; відсутність необгрунтованого зволікання у проведенні досудового розслідування (оперативність); ретельність проведення досудового розслідування; якість норм кримінального та кримінального процесуального законодавства [8, с. 43].

У рішенні «Міхеєв проти Росії» [9] Суд вкотре висловив правову позицію з приводу ефективності досудового розслідування. Зокрема, відсутність результатів будь-якого проведеного розслідування саме по собі не свідчить про його неефективність: зобов'язання провести розслідування – це зобов'язання відносно засобів, а не результату. Окрім того, розслідування повинно бути ретельним, швидким та незалежним.

Порушення матеріального аспекту статті 3 Конвенції було констатовано у рішенні «Лінд проти Росії» [10] Суд встановив, що заявник був підданий нелюдському і такому, що принижує гідність, поводженню, оскільки він перебував у переповненій камері та йому було відмовлено у наданні медичної допомоги. Заявник був змушений жити, спати, користуватися туалетом в тій же камері з багатьма іншими ув'язненими, що саме по собі здатне стати причиною розладів і труднощів такої інтенсивності, яка перевищує рівень страждань, викликаних ув'язненням.

У справі «Каверзін проти України» Суд зазначає, що частина цієї справи стосується повторюваних проблем, які лежать в основі частих порушень Україною статті 3 Конвенції. Зокрема, приблизно у 40 своїх рішеннях Суд встановив, що державні органи України були відповідальними за жорстоке поводження з особами, які трималися під вартою, та що ефективного розслідування тверджень про таке жорстоке поводження проведено не було. Порушення, встановлені в цьому рішенні, не пов'язані з якимсь поодиноким випадком чи особливим поворотом подій у цій справі, але є наслідком нормативно-правових недоліків та недоліків адміністративної практики державних органів щодо їх зобов'язань за статтею 3 Конвенції. Ця справа разом з подібними до неї попередніми справами проти України, в яких Суд констатував порушення статті 3 Кон-

венції в процесуальному аспекті, також свідчить, що, незважаючи на загальну законодавчу заборону катування та нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження в Україні, на практиці представники державних органів, відповідальні за таке жорстоке поводження, зазвичай уникають покарання. Суд констатує, що ситуація у цій справі повинна бути визнана такою, що є результатом проблем системного характеру на національному рівні, що з огляду на основоположні цінності демократичного суспільства, яких вони стосуються, вимагають швидкого запровадження всебічних та комплексних заходів [11].

У справі «Корнейкова та Корнейков проти України» заявниця стверджувала, що під час її перебування у пологовому будинку її приковували до ліжка. Вона також скаржилась на те, що під час судових засідань її тримали у клітці з металевими ґратами та побутові умови тримання їх під вартою та медична допомога, що надавалася заявникові у Харківському слідчому ізоляторі були неналежними. Суд наголосив, що справи за скаргами на неналежні умови тримання під вартою не зводяться до неухильного застосування принципу *affirmanti incumbit probatio*, оскільки у таких випадках лише Уряд держави-відповідача має доступ до інформації, яка може підтвердити або спростувати відповідні твердження. Застосування до хворої або слабкої особи наручників або приковування її не відповідає вимогам безпеки та означає не виправдане приниження незалежно від того, чи є воно умисним, чи ні. За обставин цієї справи сукупний вплив недостатнього харчування заявниці, неналежної організації санітарно-гігієнічних умов тримання її та її новонародженого сина, а також недостатньої тривалості прогулянок вочевидь набули такої інтенсивності, що спричинили їй фізичні та психічні страждання, які становили нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження з нею та її дитиною [12].

Проаналізувавши обставини справи, Суд дійшов висновку про порушення статті 3 Конвенції з огляду на наступне: застосування до заявниці у пологовому будинку наручників; неналежні побутові умови тримання заявників та медична допомога у Харківському СІЗО; поміщення заявниці до металеві клітки під час судових засідань.

Надзвичайно важливим у вирішенні проблеми дотримання права людини на заборону катування є пілотне рішення у справі «Сукачов проти України» від 30 січня 2020 року. Заявник стверджував, зокрема, що умови тримання його під вартою під час досудового слідства та перевезення до суду і тримання його там у дні проведення судових засідань були нелюдськими та такими, що принижують гідність, у порушення статті 3 Конвенції. Проаналізувавши обставини справи Суд постановив, що було порушено статтю 3 Конвенції у зв'язку з умовами тримання заявника під вартою у Дніпровському СІЗО (за виключенням періодів, коли доступний йому особистий простір був більше 4 м²). Окрім того, Суд зазначив, що ця справа стосується повторюваної проблеми, яка лежить в основі неодноразових порушень Україною статті 3 Конвенції. Зокрема, з моменту ухвалення його першого рішення щодо умов тримання під вартою в Україні («Невмержицький проти України» (*Nevmerzhtsky v. Ukraine*), заява № 54825/00, ЄСПЛ 2005-II) Суд виніс п'ятдесят п'ять рішень, встановлюючи порушення статті 3 Конвенції у зв'язку з поганими умовами тримання під вартою у слідчих ізоляторах. Убачається, що незважаючи на висновки, висловлювані Судом щодо України майже щорічно з 2005 року, на національному рівні структурна проблема досі не вирішена [13].

У вищезазначеному пілотному рішенні було визначено зобов'язання держави, серед яких варто зазначити програми для зменшення переповненості та поліпшення умов тримання під вартою. Укотре постає питання реформування пенітенціарної системи в Україні та вдосконалення норм національного законодавства.

Однак протягом 2020 року Судом було винесено чимало рішень у справах проти України, у яких було встановлено порушення статті 3 Конвенції. При чому Суд при аргументації наголошує на повторюваності проблеми та відсутності змін, які би унеможливили зазначені порушення.

У справі «Головко проти України» від 23 січня 2020 року Судом було зазначено, що національні органи влади перевіряли твердження заявника лише шляхом проведення дослідчих перевірок, не порушуючи повноцінного кримінального провадження. Суд встановив, що ця слідча процедура не відповідала принципам ефективності, оскільки слідчий міг здійснювати лише обмежений перелік процесуальних дій у рамках такої процедури, а потерпілий не мав офіційного статусу. Відтак заявнику було відмовлено в ефективному розслідуванні його небезпідставної скарги на жорстоке поводження з ним працівників міліції, а отже порушено процесуальний аспект статті 3 Конвенції [14].

У справі «Романов проти України» від 16 липня 2020 року [15] Судом було встановлено порушення статті 3 в частині неналежних умов тримання під вартою заявника та умовами його перевезення з Єнакіївської виправної колонії до Іванківської виправної колонії, оскільки камера у СІЗО, де утримувався заявник була переповнена - на кожного із чотирьох ув'язнених в одній камері мав менше 3 м² особистого простору. Окрім того, таким, що порушує статтю 3 Конвенції було визнано жорстоке поводження під час перевезення між виправними колоніями, яке полягало у відсутності належних санітарних умов, доступу до їжі та напоїв, насильства з боку працівників слідчих ізоляторів та довготривалого виснажливого перевезення. Суд також акцентував увагу на структурному характері цієї проблеми.

У справі «Шуманський проти України» від 08 жовтня 2020 року [16] заявник скаржився на жорстоке поводження з боку працівників міліції з метою змусити його зізнатися у скоєнні злочинів та відсутність повноцінного розслідування з цього приводу, оскільки прокуратура необґрунтовано відхилила висновок експерта щодо моменту отримання та походження тілесних ушкоджень. Відтак Суд констатував порушення як матеріального, так і процесуального аспекту статті 3 Конвенції.

У справі «Старишко проти України» від 15 жовтня 2020 року заявник скаржився на відсутність реальної перспективи звільнення та обмеження його права на побачення в установі виконання покарань у 2000-2014 роках. [17] Аргументуючи порушення статті 3 Конвенції Суд посилався на справу «Петухов проти України (№ 2)», де встановив, що порядку здійснення президентського помилювання - єдиний можливості пом'якшити покарання у виді довічного позбавлення волі в Україні (окрім зміни покарання у виді довічного позбавлення волі у зв'язку зі смертельним захворюванням, яка не вважалася «перспективною звільнення») бракувало достатньої чіткості, визначеності та прозорості. Існуючий в Україні режим для засуджених до довічного позбавлення волі є несумісним з метою реабілітації. Крім того, у тому ж рішенні Суд зазначив за статтею 46 Конвенції, що ця справа у частині стосовно питання того, що покарання у виді довічного позбавлення волі є таким, яке неможливо скоротити, свідчить про наявність системної проблеми, для вирішення якої вимагається вжиття заходів загального характеру [18].

Варто додати, що 3 грудня 2020 року Комітет міністрів Ради Європи прийняв рішення щодо системних проблем в українських пенітенціарних установах, у якому заступники міністрів із занепокоєнням зазначили, що стійке рішення щодо усунення несправності української пенітенціарної системи в тому, що стосується переповненості, поганих матеріальних умов тримання під вартою та перевезення й неналежного медичного обслуговування у слідчих ізоляторах та пенітенціарних установах досі не було прийняте; знову повторили про невідкладну необхідність прийняти таке

рішення, зокрема, у світлі вказівок, даних Європейським Судом у пілотному рішенні «Сукачов проти України» та у відповідь на тимчасову резолюцію Комітету Міністрів за грудень 2018 року. [19] У документі була акцентована увага на необхідності вжиття заходів щодо покращення надання медичної допомоги у пенітенціарних закладах, зміни житлових умов та харчування під час тримання під вартою, підвищення стандарту особистого простору ув'язнених.

Висновки. Аналіз змісту статті 3 Конвенції та правових позицій Суду свідчить про наявність у держав зобов'язань щодо заборони катування. Негативні зобов'язання визначають необхідність утримання від дій, зокрема, від жорстокого поводження з боку правоохоронних органів під

час затримання особи або тримання під вартою. Позитивні зобов'язання полягають у вжитті заходів як для запобігання жорстокому поводженню, так і проведення ефективного розслідування в кожному конкретному випадку. Держава зобов'язана розвивати національне законодавство, розробляти дієві механізми захисту особи у зазначеній сфері.

Нині спостерігається тенденція щодо збільшення кількості заяв до Суду проти України з приводу порушення статті 3 Конвенції. У зв'язку з цим, у 2020 році Суд прийняв пілотне рішення у справі «Сукачов проти України», у якому наголосив на необхідності вдосконалення умов тримання під вартою та впровадження ефективних засобів юридичного захисту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 18.04.2021).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 : Конвенція Ради Європи. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 18.04.2021).
3. «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom) : рішення ЄСПЛ від 18 січня 1978 року (заява № 5310/71). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57506> (дата звернення: 18.04.2021).
4. «Селмуні проти Франції» (Selmouni v. France) : рішення ЄСПЛ від 28.07.1999 року (заява № 25803/94). URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-58287> (дата звернення: 18.04.2021).
5. Ахтирська Н.М., Касько В.В., Маланчук Б.А., Мелікан А., Пошва Б.М., Фулей Т.І., Шукліна Н.Г. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності: науково-практичний посібник для суддів / За заг. ред. проф. Маляренка В.Т. – К.: «К.І.С.», 2011. – 320 с.
6. Буткевич В. Г. Особливості з'ясування правового змісту ст. 3 ЄСПЛ та застосування основних стандартів. – В кн.: Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К.: Ред. журн. «Право України», 2011. – Дод. до журн. «Право України». – С. 791 – 895.
7. Пушкар П. В. Заборона катувань та інші форми жорстокого поводження чи покарання: застосування практики Європейського суду з прав людини. – В кн.: Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К.: Ред. журн. «Право України», 2011. – Дод. до журн. «Право України». – С. 50 – 116.
8. Коли та ким виправдовуються катування : матеріали дискус. клубу (м. Харків, 16 трав. 2019 р.) / НАПРН України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса – Харків : Право, 2019. – 60 с.
9. «Міхеєнко проти Росії» : рішення ЄСПЛ від 26.01.2006 року (заява № 77617/01). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rmikheyevcase.html>.
10. «Лінд проти Росії» : рішення ЄСПЛ від 06.12.2007 року (заява № 25664/05). URL: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/euro/Rlindcase.html>
11. «Каверзін проти України» : рішення ЄСПЛ від 15.05.2012 року (заява № 23893/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_851#top (дата звернення: 19.04.2021).
12. «Корнейова та Корнейков проти України» : рішення ЄСПЛ від 24.03.2016 року (заява № 56660/12). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b56/sp:max100#Text (дата звернення: 19.04.2021).
13. «Сукачов проти України» : рішення ЄСПЛ від 30.01.2020 року (заява № 14057/17). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f12#top (дата звернення: 19.04.2021).
14. «Головко проти України» : рішення ЄСПЛ від 23.01.2020 року (заява № 2053/09). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f08#Text (дата звернення: 19.04.2021).
15. «Романов проти України» : рішення ЄСПЛ від 16.07.2020 року (заява № 63782/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f29#top (дата звернення: 19.04.2021).
16. «Шуманський проти України» : рішення ЄСПЛ від 08.10.2020 року (заява № 70579/12). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f43#Text (дата звернення: 19.04.2021).
17. «Старишко проти України» : рішення ЄСПЛ від 15.10.2020 року (заява № 61839/12). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f41#Text (дата звернення: 19.04.2021).
18. «Петухов проти України» : рішення ЄСПЛ від 12.03.2019 року (заява № 41216/13). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 19.04.2021).
19. Рішення Комітету міністрів Ради Європи // Харківська правозахисна група. Інформаційний портал "Права людини в Україні". – 2020. – URL: <http://khp.org/1607085598>